

## ԽՈՒՌԻ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱԼԵԶՎԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ

Ստորև կփորձեմ շատ հակիրճ ներկայացնել իմ պատկերացումները խուրի-ուրարտական նախալեզվի մասին:

Ինքնին հասկանալի է, որ որևէ լեզվաընտանիքի նախալեզվի վերականգնումը խիստ պայմանական բնույթ է կրում և չի կարող հավակնել լիակատարության: Խնդիրն առավել է բարդանում, երբ լեզվաընտանիքը ներկայացված է ընդամենը երկու մոտ ցեղակից մեռած լեզուներով, որոնց ուսումնասիրվածության աստիճանը հեռու է կատարյալ լինելուց: Այդպիսին է վիճակը խուրիերենի և ուրարտերենի դեպքում: Այդուհանդերձ, այն հանգամանքը, որ խուրիերեն տեքստերն արտացոլում են լեզվի զարգացման տարբեր փուլեր, փոքր-ինչ մեծացնում է ուսումնասիրողի հնարավորությունները:

Խուրիերեն աղբյուրների վերլուծությունը բերում է հեղինակին այն եզրակացության, որ խուրիերենում կարելի է առանձնացնել զարգացման երեք փուլ՝ վաղ, հին և նոր:

Վաղ փուլը ներկայացված է մ.թ.ա. III հզ. վերջերով թվագրվող արձանագրությամբ՝ Ուրկեշի (հյուսիսարևմտյան Սիրիա) առաջնորդ Տիժադալի կողմից տաճարի հիմնադրման մասին, հին փուլը՝ Մարիում (Եփրատի միջին հոսանք) և հարավային Միջագետքում հայտնաբերված մ.թ.ա. II հզ. սկզբի հմայական տեքստերով, միջին խեթական շրջանի (մ.թ.ա. 15-14դդ.) խուրի-խեթական երկլեզու տեքստով, ինչպես նաև Բոդազքոյում գտնված մի շարք այլ տեքստերով<sup>1</sup>, նոր փուլի կարևորագույն ներկայացուցիչը Միտաննիի արքա Տուշրատտայի փարավոն Ամենհոտեպ III-ին հասցեագրված նամակն է (մ. թ. ա. 14դ. կեսեր)

Ուրարտական տեքստերի խիստ ստանդարտացված բնույթը լեզվի զարգացման փուլերի բացահայտումը դարձնում է անհնարին:

Վաղ խուրիերենի ուշագրավ առանձնահատկությունն այն է, որ, չնայած լեզվում թեք հոլովների առկայությանը, ենթական և ուղիղ խնդիրն

<sup>1</sup> Հատուկ տեղ է զբաղեցնում Ուգարիթում հայտնաբերված շումերա-խուրիական բառացանը: Վերջինիս բայաձևերը տարբերվում են թե՛ հին, թե՛ նոր խուրիականներից: Հավանաբար այս տեքստում արտացոլված է հին խուրիերենի առանձին բարբառ:

աննշույթ են: Ի տարբերություն հին և նոր խոտիերենի՝ այստեղ *-š/ž* ցուցիչը հանդես է գալիս ոչ թե էրգատիվ (անցողական բայերի ենթակայի հոլով էրգատիվ տիպաբանության լեզուներում), այլ կրավորական/օբյեկտակենտրոն նախադասություններում գործող անձն արտահայտող թեք հոլովի դերում: Հին խոտիերենում այդ ցուցիչը հանդես է գալիս թե՛ էրգատիվ, թե՛ թեք հոլովի իմաստով, մինչդեռ նոր խոտիերենում և ուրարտերենում այն պահպանում է միայն էրգատիվ հոլովի իմաստը: Ելնելով բայի էրգատիվ խոնարհման ցուցիչների և ստացական դերանվանական ածանցների ծագումնաբանական կապից՝ կարող ենք ենթադրել, որ էրգատիվ հոլովի ցուցիչը սկզբնապես արտահայտել է սեռական/ստացական/հարաբերական հոլովի իմաստ: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ խոտի-ուրարտական նախալեզվում առկա էին սեռական հոլովի երկու տարբեր ցուցիչներ՝ խոտիերենից և ուրարտերենից մեզ հայտնի *\*-we* (> խուռ. *-we*, ուր. *-y*) և *\*-š*:

Զգալի նմանություն է նշմարվում ուրարտերենի և հին խոտիերենի միջև, հմմ. բացարձակ հոլովի հոգնակի թվի արտահայտումը 3-րդ դ. Հոգնակի անձնական դերանվանական ածանցի (խուռ. *-l(la)*, ուր. *-le*) միջոցով, ժամանակի քերականական կարգի բացակայությունը, կերպային (կատարյալ : անկատար) տարբերությունների արտացոլումը բացառապես անցողական բայերում, կատարյալ կերպի և անիրական եղանակների կրավորական/օբյեկտակենտրոն բայաձևերում վիճակի բայերի ցուցիչ *-o*-թեմատիկ ձայնավորի ներկայությունը: Միևնույն թեմատիկ ձայնավորի գործածությունից թե՛ անցողական բայերի կատարյալ կերպի և թե՛ անցողական բայերի կրավորական ձևերում հետևում է, որ կատարյալ կերպի անցողական բայերի խոնարհման հիմքում ընկած են կրավորական ձևերը<sup>2</sup>:

Նոր խոտիերենի համար բնորոշ է կերպային համակարգի փոխարինումը ժամանակի քերականական կարգով, որն ընդգրկում էր ոչ միայն անցողական, այլև անանցողական բայերը: Ներկա ժամանակի աննշույթ ձևերին հակադրված էին անցյալի *-ož-* և ապառնիի *-ed-* ցուցիչները, որոնք ավելի վաղ շրջանում հանդես էին գալիս հիմքակազմիչ ածանցների դերում:

Ժամանակին առաջ քաշված վարկածը, որ խոտիերենն ու ուրարտերենը պատկանում են հյուսիսարևալակովկասյան լեզվաընտանիքին<sup>3</sup>,

<sup>1</sup> Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Khachikyan 2014:

<sup>2</sup> Տե՛ս Хачикян 2014: 170-171:

<sup>3</sup> Տե՛ս Diakonoff-Starostin 1986:

վերջերս ենթարկվել է վերանայման: Ըստ նորագույն բառավիճակագրական հետազոտության՝ խուռի-ուրարտերենը և հյուսիսկովկասյան լեզուները պատկանում են հիպոթետիկ չինա-կովկասյան մակրոընտանիքի առանձին ճյուղ կազմող ցեղակից, բայց միմյանցից անկախ լեզվաընտանիքների<sup>1</sup>:

Խուռի-ուրարտական նախալեզվի տրոհման ժամանակը պարզելը կապված է որոշակի բարդությունների հետ: Այն փաստը, որ ուրարտերենում հարաբերական դերանվան իմաստով գործածվող *ս/-* արմատը վաղ խուռիերենում հանդես է գալիս ցուցական (անաֆորիկ) դերանվան գործառույթով, կարծես վկայում է այն մասին, որ նախաուրարտական բարբառը նախալեզվից պետք է անջատված լիներ նախաուրկեշյան ժամանակաշրջանում: Մյուս կողմից՝ էրգատիվ հոլովի և էրգատիվ շարքի բայական ցուցիչների համընկնումը երկու լեզուներում այն պարագայում, երբ վաղ (ուրկեշյան) խուռիերենը նախաէրգատիվ լեզու էր<sup>2</sup>, խոսում են այն մասին, որ տրոհումը տեղի է ունեցել հետուրկեշյան շրջանում:

Եթե տրոհումը տեղի է ունեցել նախաուրկեշյան շրջանում, ապա երկու լեզուներում միմյանցից անկախ առաջացած էրգատիվ ցուցիչների համընկնումը, ամենայն հավանականությամբ, զուգահեռ զարգացման արդյունք է, իսկ հետուրկեշյան շրջանում տրոհման դեպքում խուռի-ուրարտական հարաբերական դերանվան փոխարինումը ցուցականով ավելի ուշ, զուտ ուրարտական երևույթ պետք է համարել:

#### *Հնչյունական համակարգ*

Խ.-ու. նախալեզվին, ըստ ամենայնի, հայտնի էին երկու լեզուներին հատուկ *σ, i, e, u, o* ձայնավորները:

Այն փաստից, որ խուռիերենի բաղաձայնական համակարգը բաղկացած էր պարզ (ձայնեղ և խուլ դիրքային տարբերակներով) և կրկնակ/լարված, իսկ ուրարտերենինը՝ ձայնեղ, խուլ (շնչեղ) և կոկորդային/աբրուպտիվ շարքերից, կարելի է ենթադրել, որ նախալեզվին հատուկ էին առնվազն հետևյալ երեք շարքերը՝ պարզ (ձայնեղ և խուլ ենթահնչույթներով), կրկնակ/լարված, կոկորդային/աբրուպտիվ:

Հետագա զարգացումների արդյունքում խուռիերենում կոկորդային բաղաձայնները կորցրին կոկորդային հատկանիշը՝ վերածվելով պարզ բաղաձայնների (դա հետևում է ուրարտերենի կոկորդային բաղաձայնների համապատասխանությունից խուռիերենի պարզերին): Ուրարտերենում տեղի է ունեցել կրկնակ բաղաձայնների պարզեցում (դրա վկայությունն է

<sup>1</sup> St' u Kassian 2011:

<sup>2</sup> S' tu Khachikyan 2016: 49-51:

խոտիերենի կրկնակ բաղաձայնների համապատասխանությունն ուրարտերենի պարզերին) և պարզերի տրոհում ձայնեղ և խուլ շարքերի:

### *Ձևաբանական կառուցվածք*

Դատելով խոտիերենի և ուրարտերենի ձևաբանական կառուցվածքից՝ նախալեզուն կարելի է դասել կցական վերջածանցային լեզուների շարքում:

Գոյականները ենթադրաբար բաշխված էին ըստ դասերի՝ ակտիվ/շնչավոր : ինակտիվ/անշունչ: Այս վարկածը հիմնված է սեռական հոլովի երկու տարբեր ցուցիչների ենթադրական գոյության վրա, որոնցից մեկը հետագայում վերաիմաստավորվեց էրգատիվ հոլովի ցուցի (տե՛ս վերևում): Բավական զարգացած՝ ստացական/հարաբերական/սեռական, տարածական և այլ թեք հոլովներ ընդգրկող հոլովական համակարգին, ըստ ամենայնի, բնորոշ էր ենթական և ուղիղ խնդիրն արտահայտող հոլովների բացակայությունը, ինչպես և վաղ խոտիերենում (տե՛ս վերևում):

Բայերը նախալեզվում սկզբնապես բաժանված են եղել երկու խմբի՝ գործողության և վիճակի (\*-i և \*-o- թեմատիկ ձայնավորներով համապատասխանաբար): Խոտիերենին և ուրարտերենին հայտնի -o- թեմատիկ ձայնավորով անանցողական բայերի առանձնացումը գործողության բայերի դասից ակնհայտորեն ավելի ուշ երևույթ է: Դա հետևում է այն փաստից, որ երկու լեզուների անիրական եղանակների համակարգում թե՛ անցողական, թե՛ անանցողական բայերի հետ գործածվում էր գործողության բայերի -i- թեմատիկ ձայնավորը<sup>1</sup>:

Գործողության սուբյեկտն արտահայտվում էր բային կցվող հին խոտիերենից և ուրարտերենից հայտնի, բայց նոր խոտիերենում կորսված դերանվանական \*-b տարրով: Վիճակի սուբյեկտն աննշույթ էր: Օբյեկտն արտահայտվում էր \*-n տարրով, որը նոր խոտիերենում վերաիմաստավորվել էր՝ վերածվելով աբսոլյուտիվ շարքի (անցողական բայի ենթական և անանցողական բայի խնդիրը արտահայտող) 3դ. եզակի դերանվանական ցուցի<sup>2</sup>:

Նախալեզվին, ըստ երևույթին, բնորոշ էր օտարելի և անօտարելի պատկանելության տարբերակումը: Այս վարկածի հիմքում ընկած են շումերա-խոտիական բառարանում (3րդ դ. եզակի -di/e) և խոտի-խեթական տեքստում վկայված ստացական դերանվանական ածանցների գործածության եզակի օրինակները (2րդ դ. հոգնակի -š(še)/ž), որոնք դուրս են մնում ստացական դերանվանական հարացույցից: Վերջիններս հավա-

<sup>1</sup> Տե՛ս Хачикян 2014: 168:

<sup>2</sup> Տե՛ս Khachikyan 2016: 45-48:

նաբար, այլ՝ կորսված անօտարելի(“) պատկանելության համակարգի բեկորներ են:

#### *Շարահյուսություն*

Ենթակայի և ուղիղ խնդրի համար հատուկ հոլովների բացակայությունը ենթադրում է կայուն ենթակա-խնդիր-բայ շարահյուսություն: Դա մասնավորապես երևում է Ուրկեշի արձանագրությունից, որտեղ շրջուն շարահյուսության դեպքում ունենք կրավորական բայաձևեր:

Այն փաստից, որ հին խոտիերենում և ուրարտերենում գոյականը, որին ուղղված է անանցողական բայի գործողությունը, աննշույթ է, կարելի է եզրակացնել, որ նախալեզվին հատուկ էր ոչ թե ուղիղ : անուղղակի, այլ մերձավոր : հեռավոր խնդիրների հակադրությունը<sup>1</sup>:

Վերոնշյալ առանձնահատկությունները միանշանակորեն վկայում են այն մասին, որ նախալեզուն ոչ թե էրգատիվ, այլ ակտիվ տիպի լեզու էր:

### **ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Diakonoff I.M., S.A.Starostin 1986, Urartian as an Eastern Caucasian Language, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft 12. Neue Folge, München.

Kassian A.S. 2011, Hurro-Urartian from the Lexicostatistical Viewpoint, Ugarit-Forschungen, Bd. 42, 383–451.

Khachikyan M. L. 2014, Reflections on the Origin of the Hurrian Ergative Case-marker -š and the Correlative Particle – šše, AJNES VIII, 215-218.

Khachikyan M. L. 2016, On the Initial Function and Subsequent Evolution of some Hurrian Affixes and Constructions, AoF 43, 1-8.

Климов Г. А. 1977, Типология языков активного строя, Москва.

Хачикян М. Л. 2014, К генезису тематического гласного –o- в старохурритских транзитивных формах на –o-m, Հին Արևելք 1(6), 166-173.

---

<sup>1</sup> Մերձավոր խնդիրը, որ իր ընդգրկմամբ ուղիղ խնդրից լայն է, արտահայտում է այն առարկան, որին ուղղված է ոչ միայն անցողական, այլև անանցողական բայի գործողությունը: Климов 1977:119:

# AN ATTEMPT AT RESTORING THE HURRO-URARTIAN PROTOLANGUAGE

*Khachikyan Margarit*

(Institute of Oriental Studies NAS RA)

The author presents her vision of the Hurro-Urartian protolanguage. Characteristic of it was the presence of three sets of consonants (simple, geminate/tense, glottal/abruptive), the division of the substantives into the active and inactive and of the verbs into the active and stative classes, the distinction of the alienable and inalienable possession, the unmarkedness of the core constituents of the clause, the opposition of the near and distant object.